

ШЫН

Интеллектуальный спорт

1925 чылдың август 31-де үнүн эгелээн

№ 117
(17761)

2009 чылдың
октябрь 15,
четверг

Садар өртөө
4 рубль.

ТР-нің Чазаанда

Сүт-Хөлдүн Алаш-Аксында

65 ЧЫЛ ЭРТКЕН — ҮРЕ-ТҮҢ- НЕЛДЕРИ

2009 чылдың октябрь 14-те Тыва Республиканың Чазаанга Россияга Тываның каттышканындан бээр 65 чыл болган байырлалын таварыштыр «Россияның составына киргенден бээр 65 чыл дургузунда Тываның социал-экономика, культуру болгаш политика сайзыралы — түңнелдери болгаш келир үези» деп темага конференция болуп эрткен.

Аңаа ТР-нің Чазааның Аппараты, Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттары, өөредилге болгаш эртем-шынчилерлеринин ажылдакчылары киришкен.

Конференцияны ТР-нің Чазак Даргазы Ш. Кара-оол ажиткаш, «Россия чоннарының аразына 65 чыл — Тываның социал-экономика, политика болгаш культуру сайзыралының кол чуугула чадалары» деп темага илеткел кылган. Ол бодунуң илеткелинде Тываның Россия составына кирген хүнүнден бээр бөгүнге чедир сайзыралының үе-чадаларын (1944-1970 чч., 1971-1990 чч., 1991-2009 чч.) үш бөлүккө нарып турар. Амгы үеде Тываның экономика сайзыралына хамаарыштыр дыйнадыларны кылган соонда, чондан саналдарны кириерин, келир үениң сайзыралын канчаар чедип алырынга хамаарыштыр демниг сайгарылгаларны кылырын дилээн.

Ол ышкаш «Тывага парламентаризмнің сайзыралы: түңнелдери болгаш келир үези» деп темага ТР-нің Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, «Тываның сорулгасы болгаш төөгүлүг оруу» ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.Г. Вальков, «ТР-нің инновация хөгжүлдээринин эртем кадрлар талазы-биле сайзыралы» философия эртемнеринин доктору О.М. Хомушку, «65 чыл дургузунда гуманитарлыг шынчилелдеринин сайзыралы» филология эртемнеринин доктору К.А. Бичелдей, «Тывага бойдус эртемнеринин шынчилелинин сайзыралы, түңнелдери болгаш келир үези» профессор В.И. Лебедев илеткелдерин кылган.

Конференцияның киржикчилери илеткелдерге хамаарыштыр сайгарылгаларны кылып, сонуугаан айтырыгларын салып, саналдарын кириген.

Бистиң корр.

АК ААРЖЫ ДЕГ ЧАТТЫЛГАН ШЭЭР МАЛДЫГ

Хуна Дүүнчүкович, Дарта Дортаевна Ооржактар уруу Айгерим Хунаевна-биле.

Сүт-Хөл кожуунуң барыын талазында Алаш-Аксы деп черде Хуна Дүүнчүкович биле Дарта Дортаевна Ооржактарның күзүз бар. Хоочун малчыннар өг-бүлө болуп чурттаанындан бээр барык 50 чыл чедип турар. Дарта Дортаевна, 10 ажы-төлге амыдырал-чуртталганы чаяап берген буянның маадыр ие. Иениң ам бо хүнде 10 уругларының 8-зи арткан — 7 кыс, бир оол. Ажы-төлү, уйнуктары дээш амыр-дыш билбес эрескежээ өг-бүлениң төлөпиг кылдыр өстүрүп, кижизидип каан ажы-төлү республиканың бүгү адырларында ажылдавышаан назы-хары улгады берген хөй чүзүн малын малдап

чоруур ада-иезинге боттарының дузазын көргүзүп чоруурлар. Шолачыларның дыштанылга үезинде аал, азы чай боорга, чайлаг долу ажы-төл болур.

69 харлыг Хуна Дүүнчүкович төрөөн Алдан-Маадыр сумузунга шаандан-на тура суггачылап, тудугжулап, печка салып, маляр дээш, кандыг ажыл-ишти кылбайн чораан дээр! Хоочун тудугжу бодунуң бүгү назынында кылып келген ажылындан хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, алган кадайы, ажы-төлүнүн аайы-биле Оргу-Шөлге боттарының хуу малын тудуп, кадарчылап чоруур.

Хоочуннарның күзүзүнде 1000

ажыг хой, 100 ажыг бода болгаш 80 ажыг баш чылгы бар. Үе-шагның негелдези-биле катап тургустунган «Мунчулар клувунче» Ооржактарның өг-бүлөзү эрткен чылдың эгезинде-ле кирген.

Калбак-делгем хову-шөлдерде ак ааржы дег чаттылган шээр малды, мага-боду эъткир молдургаларны, кончук дээн чараш аъттарны малчын өг-бүлө үргүлчү-ле садып-саарар дуржулгалыг, чүге дээрге мал бажы көвүдээрге, бо девискээрлерге одар-белчири айтырыны апаарын Хуна Дүүнчүкович чугаалады. Ооржактарның чазаг, чайлаг, күзөг, кыштаан долгандыр хөй малдыг малчыннар эвээш эвес.

Кылган ажылы төнмөс, өөрүшкү-манайлыг, аас-кежиктиг ада-иениң чымыштыг ажыл-ижи-ле хөй. Малчыннар ажы-төлүнүн, күдээ-хүрегеннин күжү-биле кышка чаза белеткенип, кыштагже 25-30 тонна хире саваң-сигенни дажып алганнар. Кыжын ол ынчаар суг айтырыны кончук нарын апаар. Эрткен чылын кара кыш болганындан суг-биле хандырылга бо-ла үзүктелі бээр турган. Ынчангаш бо кыжын малчыннарның чурттап турар девискээрлеринге кылын хар чаарын олар кудай-дээрден идеген, манап олуурлар.

Хоочуннарның аал-коданынче кожуунуң-даа, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының-даа даргалары малчыннарның кайы хире чурттап олуурарын сонуургап, бо-ла кээрлер.

Өскелерге үлегер-чижектиг Ооржактарның улуг өг-бүлөзү бүдүн Сүт-Хөл кожуунуң аталдарын тудуп чоруур. Удавас республикага калбаа-биле демдеглээр деп турар көдээ ажыл-агый адырының ажыл-ишчилеринин байырлааын уткуштур бистиң «Шын» солунуң редакциязы хоочуннарга байыры чедирбишаан, аарыг-аржык чок быжыг кадык-шылдыг, ам-даа үр үениң дургузунда ажы-төлүнге, аал-оранынга, төрөөн черинге чаагай бараан болурун күзээр-дир.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Хууда бодал

«СҮБЕДЕЙНИҢ» САЛГАЛДАРГА САЛДАРЫ УЛУГ

спортчу маргылдаалар эрттирер мындыг универсал спорткомплекс Россияда кайы-даа хоорайда чок. Оларда, бир болза, доштуг комплекс бар, чок болза, чүгле анаа оюннар залы бар.

Бо эки ажылды эгелээринге болгаш ону тудуп доозарынга бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чуртууус, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның удуртукчуларының бирээзи С.К.Шойгунуң үлүг-хуузу улуг болган. Ону бо партияның деткимчези-биле туткан. Өскөн-төрөөн республиказының хөгжүлдээ дээш доктаамал сагыш аарып чоруур бо улуг күрүне ажылдакчызының эгелээшкинин чүгле деткип, аңаа өөрүп четтиргенивисти база катап илередили.

С.К.Шойгу кол ажылының аайы-биле чеже-даа чай чок болза, Москвадан ырак черде бичии чуртунда тудуг ажылдарын кичээп-

гейге алгаш, эчизинге чедирген. Амгы бо чараш спорткомплексте чүгле Кызыл хоорайның эвес, а республика, а харын-даа Сибирь федералдыг округ чергелиг улуг маргылдаалар эртип турар. Сергей Күжүгетович бо ажылы-биле республиканың өзүп орап салгалдарының кадык-чаагай амыдыралы дээш демиселин тодаргай ажыл-херекке көргүскен деп демдеглээр ужурлуг бис.

С.Шойгунуң республикага бүгү талалыг дузазы черле дыка көскү. «Сүбедей» спорткомплектен аңгыда, Тываның Камбы-ламазының Кызылда амгы ажылдаар бажың-хүрээзин тударынга база үлүг-хуузу кириштирген. 1990 чылдарның эгезинде, тудуг ажылдары эгелей берген турда, 17 муң доллар-биле ону деткээн соонда, ажыл шуудаан болгай. Ону канчап уттур бис? Чадаанада туттунуп турар Үстүү-

Хүрээ тудуун, делегейге Тываны алдаржыткан Пор-Бажың ордузун маңаа демдеглес болза, шын эвес апаар. Бо дээрге, долу эвес данзы ышкажыл.

Мээң школачы уруум эш-өөрү-биле «Сүбедейниң» доштуг чунгузунга бо-ла чунгулаар. Мен оларның аразында найыралдыын, хостуг үезин шын ажылгап турарын көрүп турар мен. Ол наркомания, арагалаашкын дээн чижектиг айыылдыг хамчыктарга бо уругларның удур харыызы болур. Ынчап кээрге, «Сүбедей» тыва чонга кажангызындан-даа артык херек. Кайы-бир солунуң бо шүгүмчүлели-биле черле чөпшээрешпес мен. Мен ада кижии спортзалдың биске, ылаңгыя аныктарга, улуг ужурдузазын билир мен. Айтырыгның кедизин бодап олуурарым ол.

Сергей МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

«ДУЗАЛАМЧЫНЫҢ ЛИГАЗЫ» — 7 АВТОБУС

РФ-тиң Президентизиниң 2008 чылдың март 26-да 404 дугаарлыг Чарлы-биле амы-дырал-чуртталганың бергелеринге таварышкан уругларга ачы-дуза чедирер фондуну тургускан. Социал өскүс чорукту чайладыры-биле «Дузаламчының лигазы», «Өңүктөргө аразынга», «Чаа өг-бүлө», «Кымга-даа бербес мен», «Чедишкынче кокпа орук» дээш, өске-даа төлөвилелдерге мөөрейни фонд чарлаан. Россияның аңгы-аңгы регион-нарындан ниитизи-биле 1190 программаны конкурстун негелделеринге дүштүр кириген. Бистиң республика «Тыва Республикага 2009-2011 чылдарда социал өскүс болгаш өг-бүлө таарымча чок байдалдарга удур хемчеглер» деп тускай сорулгалыг программаны кириген.

«Дузаламчының лигазы» деп программаның мөөрейинче кириген республика программасын тиелекчилериниң санынче кирип, фондунан саң-хөө деткимчезин алган. Деткимчеге алганы 5 млн. хире рубль түнүгө «Социал автобус» деп төлөвилел-биле 7 авто-транспортту саткаш, кожууннарда өг-бүлө болгаш уругларның социал төптөриниң удуртукчуларынга оон дүлгүрүн байырлыг байдалга ты-

выскан. Бай-Тайга кожуундан социал төптүн удуртукчузу Ч.Сегбе, Чөөн-Хемчик кожуундан А.Ондар, Өвүр кожуундан Ч.Адыгжы, Мөңгүн-Тайга кожуундан А.Успун-оол, Чаа-Хөл кожуундан Е.Чамбал, Чеди-Хөл кожуундан С.Комбу биле «Гуманный» хоргалал төвүнүн директору И.Ондар аас-кежиктиг социал албан черлериниң санынче кирип, дүлгүрлерни хүлээп алганнар. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол Өвүр кожуунунун Өг-бүлөге болгаш уругларга социал деткимче төвүнүн удуртукчузу Ч.Адыгжыга дүлгүрүн тыпсып тур.

Кара-оол дүлгүрлерни тыпсып тура, социал автобустар бодунун ачы-дузанын шын чедирер ужурулг деп идегелин дамчыдып, оон-биле уруглар үнүшкүнүг экскурсия-

ларны кылып, солун төөгүлүг черлерге чедип, ажыктыг дыштанылганы организастаары чугула деп чугаалааш, келир чылын республиканың кожууннарында арткан социал

төптөрни база автотранспорт-биле хандыраарын дыңнаткан. Ол сорулгага 15 млн. рубль көрдүнгөн. База ол ышкаш республиканың уругларның «Гуманный» хоргалал төвүнге тыва хүрештин спортчу салбырын ажыдары-биле хүрежир хевистерни белекке берген. Бо хүнде ында чурттап турар 70 уруглар, оолдарның 18-зи спорт-биле өңүктөшкөш, сагылга-чуруму экижээн, сонургалдарының көвүдээнин онзалап болур.

«Гуманный» реабилитация төвүнүн удуртукчузу Илья Кылын-оол Тыва Республиканың Чазаанга болгаш оон удуртулгалыг, социал политика сайыдынга өөрүп четтиргенин илереткеш, төпте чурттап турар уругларның өөредилге-кижизидилгезинче, келир үеде олардан төлөптиг салгал үнзүн дээш угландырган ажыл-чорудулгалыгга өөрүп четтиргенин илереткеш, бүзүрөткен шынзылганы чедип алыры-биле ам-даа күжениш-кинниг ажылдаарын аазаан.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ

Аңчыларның бирги съездизи

2009 чылдың октябрь 9-та Тыва Республиканың Чазак Бажыңының хуралдар залында бүгү Тываның аңчыларның болгаш балыкчыларның бир дугаар съездизи болуп эрткен.

Республика чергелиг улуг хемчегге ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм сайыды В.И. Ендан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты, Тывада Сибирь регионунун аңчылар болгаш балыкчыларның хөй-ниити организациязының төлээзи И.В. Чучев, ТР-ниң Аңчылар болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүнө комитетиниң даргазы А.С. Новиков дээш, оон-даа өске тускай мергежилдик харысалгалыг даргалар болгаш дуржулгалыг аңчылар киришкен.

Съездиниң байырлыг ажыл-дышкынынга ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол эге сестү алгаш, бир дугаар чышка бедик деңгелде үрө-түннелдик болгаш чедишкынниг ажылдаарын күзеп, бойдус камгалаалынче кол кичэнгейин салышкан, оон берген аң-менин, өлүүн болгаш өске-даа кежиин күрүнениң тускай албаннары-даа, анаа бөдүүн хамаатылар-даа бодамчалыг болгаш чөптүг ажылга өөренирин кыйгырган.

Сибирь регионунун Тывада аңчыларның болгаш балыкчыларның хөй-ниити организациязының төлээзи Иван Васильевич Чучевтин Тывада аңнаашкынның болгаш балыктаашкынның амгы байдалының, оон келир үезиниң дугайында илеткели съездиниң протоколу езу-гаар кол черни ээлээн.

Амгы үеде Тожунун «Тожунун өлүк-тивыш ажыл-агыйы» (оон харыылаар девискээри 1,8 млн. га хемчээлдиг), Каа-Хем кожуунун «Каа-Хем» (1,8 млн. га шөлдүг), «Ирбиш» (1 млн. га хемчээлдиг), Тываның Аннаашкын болгаш балыктаашкын ниитилели (0,9 млн. га шөлдүг), «Кунгуртүг» ААН болгаш «Дириг амытаннар оран-делегейи» (кайызы-даа 1 млн. гектар шөлдүг) республиканың аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле улуг ажылды кылып чорудуп турар. А онза камгалаалдыг бойдус заказниктери болгаш запovedниктери республиканың ниити шөлүнүн 8 хуузу ээлеп турар.

2008 чылда Тываның аңчылары черлик дириг амытаннарны аңнаар

талазы-биле 77 адыгны (чөпшээрел езугаар 225 баш), 159 сыынны (348 баш), 34 буур (70 баш), 38 баш те-чүманы, 294 баш элик-хүлбүстү, 314 черлик хаваны, 350 тооргуну, 10285 кишти тайга-таңдыдан олчалап алган. Тываның девискээринде аңнаашкынны чорудуп турар аңыл-агыйларның дыңнады-биле алырга, 2008-2009 аңыныр сезонунун дургузунда тыпкан өлүктү Ленинградтын аукционунга ниитизи-биле 0,5 млн. америка долларга саткан. Черлик бойдус хүрээленинге аңнааны дээш үндүрүп чыылдазының ниити түнү 2,5 млн. рубль болган. Ол дээрже бүрүткеттинген саннар-фактылар-дыр, а херек кырында ол сан-чурагай 2 болгаш оон-даа катап хөй дээрзин харысалгалыг дарга бодунун илеткелинге айыткан.

Аңчылар ажыл-агыйларының ниити байдалы, ажыл-чорудулгалының уг-шии бо чылдарда кончуг нарын апарган дээрзин кым-даа билер. Ону чурумчудуп, тускай эргелиг албаннарның дүшкени-биле хоойлу-дүрүмнү хажыдып, карат-разында аңнап-меңнээр, төтчег-лээр таварылгалар ам-даа хөй болуп арттышаан хевээр. Берге байдалды холга ап, Тываның экономиказынга болгаш бойдузунга хай-халапты тургузуп турар чурум үрег-декчилеринге хамаарыштыр кеземче хоойлуларын тыгызлап-раткан-даа болза, херек кырында хары-салгага онаашкан таварылгалар кончуг эвээш. Бо чылдың 9 ай дургузунда бойдус камгалаар албаннар чурум үрээниниң дугайында 636 доктаалды үндүргөн, 683,6 муң рубль түннүг янзы-бүрү тор-гаалдарны буруулуг кижилерге төлөткен. Төтчеглекчилер күрүнөге 84,1 муң рубль түннүг когаралды чедирген. Хоойлу-дүрүм үрээни кижилерден 5700 метр хемчээлдиг 76 балыктаар четкини, 55 ок-боону, 204 дузак, какпаны, 3 резин хемени, 17 кылымал лампаларны хавырган. «Демисел уламчылап турар-даа болза, кеземчени ап турар кижилер шуут чок, ынчангаш хол салдынар чай чок, ам-даа чедир кылдынмаан ажылдар хөй» — деп, Иван Чучев демдегледі. База ол ышкаш соң-гаартан вертолеттарга кээп, маңаа аңнап турар таварылгалар ам-даа

эвээжевейн турар. Ынчангаш бо ышкаш хоойлу-дүрүм үрээни иш-кээртен болгаш дашкаартан келген төтчеглекчилерге хамаарыштыр демиселди болгаш кеземчени кош-катпайн, хоойлу-дүрүмнерже немелде шыңгыы кирилделерни кирип, ол бүгүнү эде көөрүн ол кыйгырган.

Өске күрүнелерде аңнаашкын болгаш балыктаашкын чурттуң экономиказынга кончуг улуг орулганы эккеп турар болгаш шак ындыг эки дуржулгалыг республикага шынчээдип алыр ужурулг бис. Биезги үелерде ышкаш күрүнө чагыы езугаар тайга-сыннарда чурттап чоруур үндезин чоннарның аңнаашкын болгаш балыктаашкын, өлүк тывыжы, черлик кат-чимис-биле амыдыраар чаңылдыг кижилерже ээ көрнүп, тайга кежиин бедик деңгелге белеткээр баазаларны катап эгидер ужурулг деп чүвени кижилер бүрүзү билип турар-даа болза, херек кырында кылдыг аңыл көңүс чок. Ынчангаш бо талазы-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм яамызы база Аңчылар болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүнө комитеди бүгү күштү мөөн-невишаан, дуржулгалыг аңчылардан тургустунган аңчылар болгаш балыкчылар ниитилелдерин эвилел-дээрин дугурушкан.

Бо чылдың апрель 4-те Новосибирск хоорайга Сибирь регионунун девискээринде чурттап турар

аңчыларның болгаш балыкчыларның бир дугаар съездизи болуп эрткен. Аңаа Сибирьниң бүгү субъектилеринге шак мындыг хевир-лиг съездилерни эрттирерин чугаалашкан болгаш регион бүрүзүнде тургустунуп келген берге айтырыл-ларны канчаар шиитпирлээрин саналдаан турган.

Съездиниң хүн-чурумунун аайы-биле хуралдар залдың даш-тында фойеге Тываның аңчыларның болгаш балыкчыларның бүгү делегей чергелиг делгелерге кир-жип турган экспонаттарны бараал-гатканы солун болган. Мында кан-дыг-даа амытаннарның сөөк-даяа, кештери, баш сөөктери, хөй-хөй фото-чуруктар дээш, кандызын чок дээр! Ол бүгүнү дуржулгалыг аңчы, ылаңгыя бөрүнү аңнаарыга шылгараан хоочун Владимир Ники-тин, чыылган чонга тайылбырлап, кандыг-бир солун экспонаттын дугайында салган айтырылгаларга ол долузу-биле харыылап берген.

Дүштекиниң 2 шак ажа бээрге, комитеттин даргазы Александр Но-виков суму, кожуун чагырыкчыла-рының болгаш хоочун аңчыларның киржилгези-биле малчыннарның баш аарыын тывылдырып турар бөрүлөр айтырыгыга хамаарышкан семинарны база эрттирген. Аңаа дуржулгалыг аңчылар сөс ап, кижилер бүрүзү бөрү-биле канчаар демисе-жип турарын, боттарының ажылгап чоруур арга-дуржулгалы-биле тус-

тузунда үлешкенер. Оон мурнунда дөрт буттук кокайлар-биле демисежирде эң дээштиг арга-дур-жулга болур хораннаашкынны бо үеде хоруп кааны-биле бо берге айтырыгы канчаар үзе шиитпир-лээрин аңчылар чугаалашкан. Хоойлу-дүрүм-биле чөпшээрээн бүгү аргаларны ажыглап, какпа, ду-зак болгаш ок-чемзекти ажылгап тургаш, бөрүлөргө санын чавыл-дырар арга черле тыпты бээр дээр-зин кижилер бүрүзү чугаалап турду.

Тываның аңчыларның болгаш балыкчыларның бирги съездизинге тураскааткан аңчы ыттар делгел-зин октябрь 11-де, улуг-хүнде, Кы-зылдың Аңыктар сесерлиинге Аң-чылар болгаш балыктаашкын тала-зы-биле күрүнө комитеди органи-застан эрттирген. Эрткен чылдың делгелгезинге деңгээр, бо чылын киржикчилериниң саны бежен ажыг болган болгаш чыл санында-ла шак мындыг хемчеглерге киржир кү-зелдиг аңчыларның-даа, кандыг-бир уксаалыг ыттарның-даа ээлери маңаа хөйү-биле кээп, идепкейлиг киришкенин демдегледі каар-дыр мен.

Аңчы ыттарны хар-назыны, эр-кызының аайы-биле 3 бөлүккө чар-ган. Тиелекчи болган ыттарга өр-тектиг сүй белектен аңгыда, ме-дальдарны, хүндүлел бижиктерни болгаш кандыг-бир аңчы аңнаа-рынга квота-чөпшээрелди тыпсып турганы солун.

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны автор тырт-тырган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 20-де үнген «Күрүнениң эвес регион чергелиг лотереяларны чорударына чөпшээрелди бээринге, регион чергелиг лотереяларның күрүнеде даңзызындан медээни көргүзөр болгаш регион чергелиг лотереяларның күрүнеде даңзызын чорударына күрүнениң ажил-херээн күүседириниң талазы-биле ТР-ниң Саң-хөө яамызының күрүне хандырылгазын бээриниң административтиг сагылдазын бадылаанының дугайында» № 101 доктаалга хамаарыштыр эдилгелерни кириериниң дугайында

2009 чылдың август 13 № 381 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың март 20-де «Күрүнениң эвес регион чергелиг лотереяларны чорударына чөпшээрелди бээринге, регион чергелиг лотереяларның күрүнеде даңзызындан медээни көргүзөр болгаш регион чергелиг лотереяларның күрүнеде даңзызын чорударына күрүнениң ажил-херээн күүседириниң талазы-биле ТР-ниң Саң-хөө яамызының күрүне хандырылгазын бээриниң административтиг сагылдазын бадылаанының дугайында» № 101 доктаалга дараазында эдилгелерни кириер:

1) III кезекте «Административтиг күүселделер» күрүнениң эвес регион чергелиг лотереяларны чорударына чөпшээрелди бээринге Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының административтиг чурумунга 51 дугаар кезекте дараазында чүүлдерни эде көөр:

«51. Күрүне хандырылгазын чедирерин хынаарының чуруму болгаш хевир

Күрүне хандырылгазын чедиреринге хыналданы амгы үеде Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының үндүрүг политиказының болгаш бюджет орулгазының килдизиниң начальниги чорудуп турар. Ук хыналданың боттанышкынының үе-шаан адырның ажилының чорудуглары-биле дүүштүр Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы доктаадып тургузар.

Күрүне хандырылгазын чедирериниң хыналдазынга: билдиришкин киригеннерниң эрге-ажыына хамаарыштыр хажыдышкыннарны илередири болгаш чок кылыры, база Тыва Республиканың саң-хөө яамызының ажилдакчыларының (багай) ажил-чорудулгазын шийтирилээринге хамаарыштыр хомудал кириген билдиришкиннерниң айтырыгларына чогуур хемчеглерни хүлээп ап турарын болгаш харыыны белеткеп турарын сайгарып көөрү хамааржыр.

Хыналдалар планныг (яамының чартык чылда азы бүдүн чыл дургузунда кылыр

ажылының планнарындан үндезилеттинген) болгаш пландан дашкаар база бооп болур. Пландан дашкаар хыналдалар күрүне хандырылгазының хереглекчизиниң кириген билдиришкени-биле болур. Хыналдага күрүне хандырылгазының көргүзүлгелеринге (комплексиг хыналдалар) болгаш аңгы айтырыгларга (темалыг хыналдалар) хамаарыштыр бүгү айтырыгларны көрүп болур.

Лотереяны чорударына чөпшээрел бээринге хамаарыштыр айтырыгларны сайгарып көөрү албан-хүлээлгезинче кирип турар специалистер бодунуң албан-хүлээлгезин чогуур деңгелче чедирбейн турар, азы күүсетпейн турар талазы-биле амгы үениң хоойлужулгазы езугаар харыысалганы ап турар.»

2) II-ги кезек (Административтиг күүселделер) регион чергелиг лотереяларны күрүне даңзызынче кириер талазы-биле албан-хүлээлгезин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күүседириниң административтиг чурумунга 3-кү кезек-биле дараазында чүүлдерни немээр:

«3. Күрүне албан-хүлээлгезиниң күүселдезин хынаарының хевирлери болгаш чуруму

Тургускан чурумунуң чорудуунга болгаш ажилдың хуусаазына дүүштүр күрүне ажилын күүседире албан-хүлээлгезинче кирип турар ажилдакчылар болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бюджет орулгазы болгаш үндүрүг политиказының килдизиниң начальниги ук сагылга-чурумунуң нормаларын сагырының хыналдазын боттандыраар.

Ук хыналдага ажилдакчыларның бижимел болгаш аас-биле берген дыңнадыгларындан, Тыва Республиканың саң-хөө яамызының албан материалдарындан алган чүүлдер ажылглаттынып турар.

Административтиг чурумунуң чорудуунуң болгаш хуусаазының хажыдышкыннары болган таварылгаларны болгаш чылдагаанын албан-хүлээлгениң ажилдакчылары килдистиң начальнигинге дораан дыңнадыр болгаш хажыдышкыннарны эде көөрүнүн

хемчеглерин дүрген кылыр.

Ук хыналданың боттанышкынының үе-шаан адырның ажилының чорудуглары-биле дүүштүр Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы доктаадып тургузар.

Күрүне хандырылгазын күүседириниң талазы-биле хыналдазынга: билдиришкин киригеннерниң эрге-ажыына хамаарыштыр хажыдышкыннарны илередири болгаш чок кылыры база Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының ажилдакчыларының (багай) ажил-чорудулгазын шийтирилээринге хамаарыштыр хомудал кириген билдиришкиннерниң айтырыгларына чогуур хемчеглерни хүлээп ап турарын болгаш харыыны белеткеп турарын сайгарып көөрү хамааржыр.

Хыналдалар яамының ажилының бүдүн чылда болгаш чартык чылда планнарынга үндезилеттинген болур.

Албан-хүлээлгезинге ажилдакчылар бодунуң албан-хүлээлгезин чогуур деңгелче чедирбейн турар, азы күүсетпейн турар талазы-биле амгы үениң хоойлужулгазы езугаар харыысалганы ап турар.»

3) II кезекте «Административтиг күүселделер» регион чергелиг лотереяларны күрүне даңзызындан чогуур медээлерни бээринең талазы-биле Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күрүне хандырылгазының административтиг чуруму:

а) редакцияга дараазында чүүлдүн адын бижири:

«III. Административтиг күүселделер»;

б) 12 кезекке дараазында чүүлдү немээр:

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының тургузуунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың август 13 №394 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те «Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының Дүрүмү болгаш ооң тургузуунуң дугайында» №591 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-

«12. күрүне хандырылгазын хынаарының чуруму болгаш хевир

Күрүне хандырылгазын чедиреринге хыналданы амгы үеде Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының үндүрүг политиказының болгаш бюджет орулгазының килдизиниң начальниги чорудуп турар. Ук хыналданың боттанышкынының үе-шаан адырның ажилының чорудуглары-биле дүүштүр Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы доктаадып тургузар.

Хыналдалар планныг (яамының чартык чылда азы бүдүн чыл дургузунда кылыр ажилының планнарындан үндезилеттинген) болгаш пландан дашкаар база бооп болур. Пландан дашкаар хыналдалар күрүне хандырылгазының хереглекчизиниң кириген билдиришкени-биле болур. Хыналдага күрүне хандырылгазының көргүзүлгелеринге (комплексиг хыналдалар) болгаш аңгы айтырыгларга (темалыг хыналдалар) хамаарыштыр бүгү айтырыгларны көрүп болур.

Лотереяны чорударына чөпшээрел бээринге хамаарыштыр айтырыгларны сайгарып көөрү албан-хүлээлгезинче кирип турар специалистер бодунуң албан-хүлээлгезин чогуур деңгелче чедирбейн турар, азы күүсетпейн турар талазы-биле амгы үениң хоойлужулгазы езугаар харыысалганы ап турар.»

2. Ук доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының тургузуунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың август 13 №394 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те «Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының Дүрүмү болгаш ооң тургузуунуң дугайында» №591 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-

хөреңги хамаарылгаларының яамызының тургузуунга өскерилгелерни дараазында эдилгелер-биле капсырылга езугаар кириер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың август 13-те №394 доктаалына капсырылга

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының ТУРГУЗУУ

Сайыт, сайыттың оралакчызы, сайыттың оралакчызы. Бухгалтер учедунуң болгаш отчеттаашкынның, кадрлар, херек эмгелээшкениниң болгаш эрге-хоойлу хандырылгазының килдизи

Килдис начальниги — 1, консультант — 1, 1-ги разрядтың специализи — 1.

Чер хамаарылгаларының килдизи

Килдис начальниги — 1, кол специалист

— 1, башкарыкчы специалист — 1.

Аренда, күрүне реестриниң болгаш хыналдазының килдизи

Килдис начальниги — 1, консультант — 1, кол специалист — 1.

Анализ, хуужудулга болгаш күрүне өнчү-хөреңгизиниң эргелел килдизи

Килдис начальниги — 1, кол специалист — 2.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Октябрь чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округунуң депутадының бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде соксадыр дугайында

2009 чылдың сентябрь 16 №96/380-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Октябрь чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округундан соңгуттурган Ш.Х.Хопуяның 2009 чылдың август 10-да бижээн билдиришкенинге үндезилеп, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың соң-

гулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Октябрь чаңгыс мандаттыг №20 соңгулда округундан соңгуткан Шолбан Ховалыгович Хопуяның депутат бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде 2009 чылдың сентябрь 16-дан соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Спутниктиң чаңгыс мандаттыг №46 соңгулда округунуң депутадының бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде соксадырының дугайында

2009 чылдың сентябрь 16 №96/381-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Спутниктиң чаңгыс мандаттыг №46 соңгулда округундан соңгуттурган В.В. Саттың 2009 чылдың август

2-де бижээн билдиришкенинге үндезилеп, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының

депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Спутниктиң чаңгыс мандаттыг №46 соңгулда округундан

соңгуткан Владимир Вячеславович Саттың депутат бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде 2009 чылдың сентябрь 16-дан соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Балгазынның чаңгыс мандаттыг №102 соңгулда округунуң депутадының бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде соксадырының дугайында

2009 чылдың сентябрь 16 №96/382-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Балгазынның чаңгыс мандаттыг №102 соңгулда округундан соңгуттурган С.О.Монгуштуң 2009 чылдың сентябрь 15-те бижээн билдиришкенинге үндезилеп, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутатарының эрге-байдалдарының дугайында» хоойлузунуң 3 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың соң-

гулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Балгазынның чаңгыс мандаттыг №102 соңгулда округундан соңгуткан Светлана Ондаровна Монгуштуң депутат бүрүн эргелерин хуусаазы четпээнде 2009 чылдың сентябрь 16-дан соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

БИИ-ХЕМ КОЖУУН:

ХУУ САЙГАРЛЫКЧЫЛАР

2009 чылдың октябрь 9-та Бии-Хем кожуунунуң Туран хоорайга Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүң удуртулгазы-биле хуу сайгарлыкчыларның делгелге-ярмарказы болуп эрткен. «Тыва Республикада рыноктуң дүшкүүрлүг байдалын чавырылдырар деп тускай сорулгалыг программаны таварыштыр күрүнөдөн дузаламчы акша алгаш, ажил-херээн чаа эгелей берген хуу сайгарлыкчылар боттарының бүдүрүп алган өртектиг барааннарын чонга бараалгадып, салган сорулгаларын кайы хире чедип алганын көргүскеннер.

Бии-Хем кожуунунуң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвү янзы-бүрү кылып, сайзырадып болур хире бизнес-төлөвилелдерниң хевирлерин даңзылап тургускаш, ажил чок хамаатыларга таныштырып, тайылбыр ажилдарын сумулар чагыргалары-биле кады демниг чорудуп турганнар. Оон түннелинде ниитизи-биле 74 ажил чок хамаатыларның бизнес-төлөвилелдери кирген. Оларның аразындан 4 төлөвилелди хөй конкурентилиг, амыдыралга боттандыраары арай берге хирелиг болганындан комиссия ойталаар ужурга таварышкан. 70 хамааты комиссияның чөпшээрели-биле дузаламчы акшаны алган бооп турар.

Делгелге-ярмарка үезинде хуу сайгарлыкчыларның кылып бүдүрүп турар ажил-ижиниң янзы-бүрү хевирлиг болгаш чонга ажыктыы көскү болду.

Чоннуң эң хөй хереглээр чүүлдериниң бир дугаарынга аш-чем аймаа хамааржыр. Туран хоорайның болгаш Бии-Хемниң сумуларындан келген чон эт, сүт, ногаа аймаа болгаш быжырган чүүлдерниң өртээ чиик болгаш шынары эки болганындан шыдаар шаа-биле садып ап турдулар. Эвээш акшалыг келгенинге хараадап турарлар-даа бар.

Хааван, дагаа, бода болгаш шээр малдарның эттери шупту бар. Чижээ, эң чаагай эт — хой эди болгай. Ону безин килограммда 150-160 рубльде садып турар болду. Келген чон чаа аялап кылган эттерни чиик өртектиге өөрүшкүлүг садып ап турдулар. Садыгларда дег тускай соодукчу чок улуска этти дүрген садыптары чугула болгай, ынчангаш эккелген барааннарының саат чокка саттынып турарын көргөш, сайгарлыкчылар шак мындыг ярмаркаларны үргүлчү эрттирип турар болза эки-дир деп чугаалажып турдулар. Кожууну эт-биле хандыраар сорулгалыг ажилдап эгелзэн хуу сайгарлыкчылар: дагаа өстүрүп турар Юрий Донгакович Серен (Тарлаг), Аржаана Чаш-ооловна Эрелчин (Хадын), бода мал кадарчылары Алексей Николаевич Ооржак (Аржаан), Эдуард Альбертович Дембрюль (Сушь), Сайдаш Геннадьевич

Ондар (Тарлаг), Хасан Хомус-оолович Монгуш (Уюк), Владимир Кызыл-оолович биле Леонид Кызыл-оолович Чамзырыңнар (Тарлаг), шээр мал кадарчылары Оксана Александровна Хандыпай (Тарлаг), хааван азыраакчылары Анатолий Седип-оолович Куулар (Уюк), Василий Владимирович Бүрбү (Туран), Буян Мукур-оолович Түлүш (Тарлаг) олар ажил-херээ моон-даа сонгаар эки уламчылазын дээш, кыш-чай-даа дивейн кызып ажилдап турарлар база моон-даа сонгаар ажилдаар апаарлар.

Сүт аймаа: сметана, ааржы, быштак, саржак, хойтпак дөгере бар. Сүттү бир литрде 10 рубль, сметананы чартык литрде 50 рубль дээш садарга, Туран хоорайның малмаган азыравайн турар чурттакчы чону база-ла ша-даа чедирбейн бардылар. Сесерлиг суурдан келген хуу сайгарлыкчы Арсений Лапчар чылгы малдың хымыс сүдүн база чонга бараалгаткан. Ол ниитизи-биле 70 баш чылгыны өстүр азырап, оон чаагай сүдүн чонга садып турар болду. Оон-биле кады сүт аймаан садып-саарар ажилды оон чаңгыс чер-чурттуу Ульяна Анар-ооловна Тондуп бүдүрүп турар.

Ногаа аймаа. Боттарының тарып өстүрген огурецтер, помидорларын, капуста-ларын, чыгган мөөгүлерин, кат-чимизин үр үеде шыгжаарынга таарымчалыг кылдыр дузап, азы хайындырып белеткээш, янзы-бүрү хем-чээлдерлиг саваларга саткаш, Хадын суурнуң чурттакчылары Лариса Михайловна Чаш-оол биле Марина Михайловна Шарапова чүгле акша ажилдап алган эвес, боттарын хуу сайгарлыкчылар кылдыр ажилдап шыдаарын база көргүскеннер. Чылдың кышкы-даа үезинде ногаа аймаан үзүк чокка өстүрер кылдыр чылыг серилерни (теплица) кылып алыры, оларның ажил-чорудулгазының бир кол айтырыы бооп турар. Оларга чергелештир шак ындыг нарын ажилды Тарлагдан Валентина Хүлер-ооловна биле Юрий Намбуруевич Тыртыйлар база хүлээнип алганнар.

Тарлаг сумуздан Мира Анатольевна Саттың быжырып эккелген блинылары,

далганнары, янзы-бүрү хевирлерде каастап тургаш кылган **торттары** база дүргени-биле саттынып турду. Чонну далгандан кылган аш-чем-биле хандыраар кылдыр кожуунда ниитизи-биле беш хуу сайгарлыкчылар немешкен. Турандан Лев Борбак-ович Сүгежик, Аляна Сүгдировна Ооржак, Тарлагдан Мира Анатольевна Сат, Алдын-кыс Эник-Караевна Хуурак болгаш Хүттен Максим Болязинович Кастаган-ны хамаарыштырып болур.

Туран хоорайдан Карина Владимировна Чудова дузаламчы акша-биле **идик даараар** чаа хевирниң машина-зын садып алган. Оон-биле каасталга кылдыр кандыг-даа угулзаларны, чараш чуруктарны болгаш байыр чедирген азы чагыкчының күзели-биле кандыг-бир бижиктерни-даа идиктерге кылып болурун көргүстү. Идик даараар болгаш септээр талазы-биле чонга дузаны чедирер кылдыр Турандан Владислав Васильевич Технюк, Тарлагдан Мөнгүн-оол Шагдырович Ооржак, Хадындан Орлан Суминевич Лундуп, Суштан Анна Тюлюшевна Бюрбюжюк, Хүттен Венера Валерьевна Иргит олар боттарының сумуларында ажил-херээн кылып эгелей бергеннер.

Ол ышкаш Любовь Ивановна Сүгелдейниң садып алганы тускай **аргыр машина дузазы-биле** даараан хептерин садып алыкчылар магадап турдулар. Сесерлигден Нелля Күдерековна Салчак, Сушь суурдан Анна Түлүш-овна Бүрбүжүк, Турандан Анчымаа Валерьевна Шырып, Аржаандан Яна Яковлевна Ондар база боттарының даараан хептерин садып-сааргаш, Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүң хүндүлел бижиктерин алганнар. Оларның даараан идик-хеви даштыкы күрүнелерден кээп турар хептерден канчап-даа чыдып калбазы, харын-даа даараныкчыларның бедик мергежили, тывынгыр чоруу моон-даа сонгаар улам сайзырап, чедиш-киннерин көргүзе бээр дээр-зи оларның даараан хептериниң чараш-каазындан, эки шынарындан-на илдең чорду.

Чазап кылган эт-септер болгаш эдилелдер база ярмарканы шинчи кирип турду. Сесерлигден Дайбын-

оол Салчакович Бадарчы, Тарлагдан Айлаңмаа Викторовна Балбаки, Чодураа Болат-ооловна Койбу, Туран хоорайдан Андрей Викторович Горбунов оларның каастап тургаш, бүдүрүп үндүрген стол-сандайлары, аптаралары, комоттары, чем кылырда хереглээр эдилелдери, хеп аскыштары база садып алыкчыларның чүрзэн аарткан. Дайбын-оол Бадарчының кылган өг ыяжын ярмарка эгезинде-ле 20 муң рубль-биле садып алгаш барды.

Сумуларга-даа, хоорай черге-даа үрелген стол-сандайын септеткен, азы чаа эт-сеп кылдырган кижилерге дуза чедирер улус херек болур. Ынчангаш ол талазы-биле чонга дуза чедирер кылдыр кожуунда ниитизи-биле 8 хуу сайгарлыкчылар ажилдап эгелзэн.

Ярмарканың эң дүрген саттына берген барааннарының бирээзи **сиген** болган. Көдээниң ажил-агыйынга транспорт дузазын чедирери-биле ажилдап турар хуу сайгарлыкчылар Хадын суурдан Александр Эник-оолович Долчуңмаа биле Начын-оол Сарыг-оолович Чаш-оолдун, Суштан Александр Маадыевич Дамбааның эккелген көк сигенин 4 муң рубльге садып алгаш кыдылар. Сиген хереглээр кижилерден чагыглар база хөйү-биле кирген. Суштан Амир Валерьевич Аракчаа дузаламчы акша-биле газ 53 маркалыг автомашиназын септеп кылып алган көдээ ажил-агыгга транспорт дузазын чедирип турар. Бо удаада ыяш белеткээр Андрей Ян-оолович Оюн-биле катчып алгаш, токтап каан одаар ыяштар-биле Туран хоорайның чурттакчыларын хандырган.

Черле ынчаш көдээ черниң чурттакчылары колдуула чер болгаш мал ажилы-биле хаара туттунган турар. Ынчангаш оларга чер чардыраарынга, одаар ыяш сөөртүп алырынга, сиген белеткээринге машина-трактор дузазы чугула херек болур. Ол бүгүнү өөренип көргөш, Бии-Хемниң Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвү деткимче акша-биле машина-тракторун септеп алгаш, транспорт-биле чонга дуза чедирер кылдыр Турандан Айдын Сергеевич Монгушка, Тарлагдан Юрий Чечек-оолович Нурукпанга, Алексей Викторович биле Александр Викторович Саттарга, Андрей Каадыр-оолович Тугжуга, Хадындан Александр Эник-оолович Долчуңмаага, Начын-оол Сарыг-оолович Чаш-оолга, Суштан Амир Валерьевич Аракчаага деткимчени берген. Ол ышкаш чурттакчы чонну одаар ыяш-биле хандыраар кылдыр Уюктан, Маадыр Артурович Монгушка, Хүттен Мерген Каа-

күш-ажыл рыногунда

ЯРМАРКАЗЫ

дыр-оолович Хертеке, Владимир Маадыевич Сундулейге, Суштан Андрей Янолович Оюнга, Аржаандан Аяс биле Мерген Насак-Доржуларга таптыг хирээ болгаш өске-даа херекселдер садып алыр кылдыр деткимче акшаны берген.

Ук ярмаркага чүгле Би-Хемниң эвес, а республиканың өске кожууннарындан хуу сайгарлыкчылар база киржи келгенер. Танды кожуундан Олег Кызыл-оолович Оюн бодунун чурраан чуруктарын садып келген. Ак-Довурактан Олча Күр-Базыровна Донгак бодунун даарап алган хептерин сайгарып алыр аргалыг болган.

Ол ышкаш кожуунда өл кеш этээр талазы-биле ажилды Туран хоорайның чурттакчызы Руслан Михайлович Ойдул хүлээнип алган, дүк белеткээр-биле Чойгана Хүрө-ооловна Лакпа, автомашиналар септелгезинге дуза чедирер Валерий Данилович биле Аяс Валерьевич Ховалыглар (Туран), Сергей Шырапович Монгуш (Уюк), чурук тырттырар черлер ажиткан Валерий Анатольевич Петухов (Туран), Елена Николаевна Ховалыг (Аржаан), дуңза-биле ажилдарга Аржаан сумузунун чурттакчылары Мерген Каадыр-оолович Демир-Хая биле Роман Максимович Сумбакай олар ажилдап эгелзэннер. Ажил-херээн чаа уштап-баштап эгелзэннен кээп шыдавайн барган хуу сайгарлыкчылар дараазында болур ярмаркаларга киржи келир боор дээрзинге идегеп артар-дыр бис.

Ярмарка үезинде Туран хоорайның Культура бажынының ажилдакчылары чыгып келген чоңа танчы-самын, ыры-хөгжүмүн бараалгадып турганындан, садыг-саарылга байырланчыг байдалга эрткен деп болур.

Ук ярмарканы организа-застап эрттиргени барааннарын дүрген садып-сайгарып алыр дээн хуу сайгарлыкчыларга-даа, чиик өрте-биле садыглангып алыр дээн хереклекчилерге-даа эки болган. Ол ышкаш садып алыкчылар хуу сайгарлыкчыларга чагыглар кирип, оларның-биле таныгып ап, кайыын тып ап болурун айтырып алыр аргалыг болганнар.

Би-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнүн удуртукчузу Мира Тадаровна Ондар делгелге-ярмаркага келген хуу сайгарлыкчыларга болгаш хереклекчилерге байыр чедирип, ярмарканы байырлыг езу-биле эрттиреринге улуг дузазын чедирген О.Марк аттыг Культура бажынының ажилдакчыларының өөрүп четтиргенин илереткен. Хуу сайгарлыкчыларга ярмаркага идепкейлиг киришкени дээш Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүн мурнундан хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Чонну ажилга хаара тудар төптүн кол кичээнгейи —

кожуунда ажил чок кижилерге ажилчын олуттарны тып бээринче угланып турар. Ынчангаш ажил чок хамаатыларны түр үениң болгаш хөй-ниитинин ажилдарынче хаара тудуп, чамдызын эртем-билиге чедирип-даа турар.

2009 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, Би-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төптүн мурнундан хөй-ниитинин болгаш түр үениң ажилдарынче хаара туттунган кижилерниң саны 1303 четкен. Кожуунун суму чагыргаларына, Туран хоорайга, Социал дуза херек өг-бүлелер болгаш уруглар төвүнге, №1, 2 ортумак школаларга болгаш О.Марк аттыг Культура бажынынга ажил чок хамаатылар хөй-ниити ажилына киржи турганнар. Оларның дузазы-биле Туран хоорайның болгаш сумулар-

дыка хөй организацияларда ажилчын олуттар кызырылды чоруп турар. Кожуунда чеди организациялардан 68 кижиле кызырылдагы таварышкан. Оларның чээрби бири Чонну ажилга хаара тудар төптүн учедунда турар. Он бир кижини ажилче хаара туткан, үжөн алды кижиле боттары ажилды тып алганнар.

Би-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвү бо чылын 55 ажил чок хамаатыларны тускай эртем-билиг чедип алыр кылдыр өөредип чоруткан. Оларның аразында дуңза-лаар ажилга Валерий Николаевич Ховалыг (электрогазосварщик), чолаачылар эрге Артыш Валериевич Ховалыг (Д.Е), Меңги Юрьевич Тиртый (В.С), Дамба Борисович Маады (В.С), Александр Александрович Манчык-оол (Белаз), электриктер Роман

ның кудумчуларына чаагай-жыдылга ажилдары, албан черлеринге чаартылгалар кылып, электри чагылары тургузуп, кудуктар девискээрлерин малгашталбас кылдыр сайлап, «Тайга» станцияның, хоорай сесерлини, школа девискээрлерин аштап-арыглаан болгаш оон-даа өске чугула ажилдарга киришкен.

Чонну ажилга хаара тудар төп ажил чок кижилерниң санын кызырары-биле бүгү хемчеглерни ап, келир үезинде шак ындыг бергедээшкннерге таварышпас кылдыр өөреникчилерге тайылбыр ажилдарын чорудуп, янзы-бүрү темаларга ужуражылгаларны эрттирип эгелзэн. Туран хоорайның № 2 ортумак школанын, Тарлаг суму чагыргазына 9-11 класстарның өөреникчилери болгаш ада-иелерниң киржилгези-биле «Шупту ажилдар эки — күзелин-биле шилип ал», «Ажилды канчаар тып алыр», «Профессия шилип ал» деп темаларга класс шактарын эрттирген.

Ажил чок хамаатыларны ажилдарже хаара тударының бир берге айтыры чүл дээрже, чамдык организацияларда ук программаны акшаландыра хире орулга чок бооп турар. Хостуг ажилчын олуттар бар-даа болза, боттарының ажилдакчыларына немелде ажилдап алыр арга бээр дээш, хостуг олуттарын чажыраын кызыдар бооп турар. Ол ышкаш

Хирлиг-оолович Маныла, Белек Вячеславович Комбу, Ролан Васильевич Хомушкү база автоэлектрик Эрес Владимирович Бакылдай, кочегар (машинистер) Буян Дмитриевич Монгуш, Кызыл-оол Крисинович Доржукай, Шолбан Валерьевич Самбу, Юрий Васильевич Дагба, Артем Владимирович Кичил-оол, Радион Очурович Анчини болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Чамдызы амгы үеде боттарының дооскан эртемниң аайы-биле ажилдап, чонунга ачы-дузазын чедирип эгелзэн.

Ол ышкаш 2008-2009 чылдарда өөредилге черлерин дооскан Би-Хем кожуунун 15 ажил чок хамаатыларына арга-дуржулга алыр кылдыр ажилчын олуттарны берген. Тываның Күрүне университетинин 2009 чылдың доозукчулары Алдынай Юрьевна Ооржак (эге класстар башкызы) Сесерлиг суму-нун ортумак школазында, Айлаңмаа Андреевна Монгуш (география башкызы) биле Чечек Владимировна Шойла (биология башкызы) Аржаан суму-нун ортумак школазында, Инесса Юрьевна Балган (бухгалтер) кожуунун төп эмнелгезинде, Кристина Эдуардовна Байкара (бухгалтер) Хадын суму чагыргазында ажилдай бергенер. «Культура болгаш уран чүүлүн Чөөн-Сибирь күрүне академиязының»

ЧУРУКТАРДА: делгелге-ярмарканың киржикчилери. Айслав Салчактың тырттырган чуруктары.

доозукчузу Херел Николаевич Хуракай Сесерлиг ортумак школазында ыры башкылай берген. Н.Ф. Катанов аттыг Хакасияның күрүне университетинге саңхөө болгаш кредит айтырыгларына хамаарыштыр эртемни чедип алган Тоорук Херел-ооловна Салчакты Сесерлиг суму чагыргазында бухгалтер кылдыр ажилдадып кириген. Красноярск крайның уран чүүл болгаш культура колледжизин дооскан Тайгана Владимировна Мекпер-оол Уюк суму-нун Культура бажынында арга-дуржулга ап турар. Чинчи Тадар-ооловна Ооржакты Черногорскиниң механик-технология техникумун дооскан дээш, Аржаан суму чагыргазында ажилдадып каан. Красноярск крайның № 44 профессионал училищезинин доозукчулары Аян Викторович Манчик биле Анатолий Алексеевич Сатты (санитар-техниктиг системаларның монтажниктери) Тарлаг суму-нун, Красноярск крайның № 75 профессионал техникумунун доозукчулары Владимир Викторович Байкара (автомеханик) Сушь суму чагыргазында, Лилия Васильевна Хертек (оператор) Уюк суму чагыргазында, Ай-Суу Егоровна Даржаа (оператор) Би-Хем кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнде ажилчын олуттарны берген.

Нити-биле Би-Хем кожуунун «Тыва Республикада күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырыр» деп программа-биле ажилдап эгелзэн хуу сайгарлыкчылары элзэн шуудап турар деп түннелге кээп болур. Ук программа бо чылын чаа эгелзэн-даа болза, ооң дузазы-биле ажилдап эгелзэннерин күш-ажылының баштайгы базымнары, үре-түннелдери көстүп келген. Ынчангаш моон-даа соңгаар оларның ажил-ижинге чаа-чаа чедишкннерни, өске ажил чок хамаатыларга база ажилчын олуттарны бээр аргалыг боор кылдыр ажил-ижин улам калбартып сайзырадырын күзээр-дир бис.

Шолбан МОНГУШ.

ӨГБЕЛЕРИВИС ТУРГУЗУП КААН

Эрзин кожуунуң Сарыг-Булуң сумузунга школа тударынга белеткел ажылын 1948 чылда эгелээн. Араттар боттарының бир демниг күжү-биле тайгалардан ыяшты кышкы үеде сөөртүп эккелгеш, чудуктарны чонуп, таваан салган. Школаның тудуунга үлүг-хуузу кирип, прораб Биденконун удуртулгасы-биле араттар Сазаа Кыргыс, Дамдын Сүрүн, Бөөвей, Бүдү Брат, Кунзек Артына, Калинин, Откун Алексей, Док Чамыян, Чула Алексей олар кызымак ажылдааннар.

Ниити тудуг ажылын 1949 чылда бүрүнү-биле дооскаш, 1949-1950 өөредилге чылында сумудан 33 кижиги бирги класска өөренип кирген. Школаның бирги эргелекчизи Хонакпан Биче-Караевич Куулар турган. Ол үеде бирги класска өөренип кирген өөреникчилернин аразындан кандыг ховар мергезилдин кижилери үнмээн дээрли. Чамдыктары бистиң аравыста чок-даа болза, оларның ажы-төлү ада-иезинин өөренип чораан школазын утпайн, сактып чоруур. Баштайгы доозукчуларының ажыл-амы-дыралын кысказы-биле таныштыраал. Ат-сураглыг малчыннар: Хайдып Серендук, Кунуужап Иван, Чамба Финна, Уржук Чылмаа, Буду Седээ, чолаачылар: Калзан Борий, Баадыр Далчуудай, Чамдал Баа-зыр-оол, Бижээ-Хоо Виктор, Буду Баир-оол, Сактымаа Зайцев, мал эмчилери: Олзей Сулдем, Бамбын Кызыл-оол, зоотехник Бадарчы Дукай, садыгчылар: Чамдал Суу-Хаа, Кунзек Демир-оол, суурнуң билдингир шүлүкчүзү Аге Авыраа, комсомол ажылдакчызы Серээдар Шулуу-Баадыр, башкылар: Кыныраа Зоя, Имажап Даш-оол, Шара-Хөө Түмен-оол, тудугжулар: Сандып Дадар, Калинин Седип-оол, суурувустуң хөгжүлдезинге үлүг-

хуузу кирип чораан доозукчуларыныс Норбу Ямаа, Дүгер Ямаа, Калбаа Рая, Сотпа Дунчу Сандып Эне-Бижи, Дежитмаа Зинаида, Чамдал Шура, Дүкчээ Мөңгө милиция ажылдакчызы Сагаачы Идам, ат-сураглыг эмчиси Екатерина Норбуну чылыг сеткил-биле сактып, оларга чоргаарланып чоруур бис.

1950-1951 өөредилге чылында суурга элээн каш бажыңнар не-межи, школаның столоваязының бир өрээли туттунган. Ол өөредилге чылында элээн каш өөреникчилерни күрүнениң чартык хандырылгасынга тургускан, повары Александр Мамаевна Кыргыс турган.

1952-1953 өөредилге чылында Кызыл-Сылдыс дөрт чыл школазын 25 өөреникчи доозуп үнгөн.

1956-1960 өөредилге чылында 8 чыл школазының 5-ки класы ажыт-тынган. Ол-ла чылын школаның чанынга дөрт өрээлди дазылганы туткан. Аңаа малчыннар уруглары хөйү-биле чурттап турган. Дараа-зында чылын башкыларга дөрт аал чурттаар бажыңны болгаш өске-даа үүрмек бажыңнарны туткан.

1956-1957 өөредилге чылында Кызыл-Сылдыс ортумак школазы сес чыл ортумак школазы болу берген. Оң баштайгы директору

Дамдын Алексей Ойдунович болган.

Школаның ажыттынып келгени чылдарындан эгелээш, чоокку чылдарга чедир ажылдап чораан башкыларны демдеглевес аргажок, Оларга Чооду Баткарович Мөңгө, Сынай Седиевич Артаев, Биче-оол Самбуевич Хомушку, Ульяна Александровна Бардымова, Айлымаа Хас-ооловна Оюн, Алексей Ойдунович Оюн, Надежда Васильевна Степанова, Николай Лопсанович Дажынмай, Александр Васильевич Ипендеев, Мария Ивановна Родина, Салчак-Саны Маадыр, Партизан Тулушович Дамба-Хуурак, Афанасий Гаврилович Степанов, Мария Ивановна Красова, Иван Митрофанович Афанасий, Валентина Михайловна Петрова, Самба-Людуп Чонукович Самдан, Зинаида Сундуевна Ношпу болгаш өске-даа башкыларны адап болур.

Тергиин өөредилгези, сагылга-чуруму, хөй-ниитичи ажылы дээш элээн хөй доозукчуларыныс Бүгүзвилелдин пионер лагеря «Артек», «Океан», «Орленок» лагерялеринге дыштанып турганнар: Хобига Март-оол, Людуп Маадыр-оол, Мадээ Роман, Бадарчы Алла, Калга-Хөө Каев, Бады Чечен дээш, өскелер-даа.

Башкы кадрлар боттарының билин чыл санында бедидип, янзы-бүрү курстарга өөренип ап турарлар. Өөреникчилеривистиң саны 100 ажыг. Школавыс 2006 чылда Эрзин кожуунуң чагырга даргазының «Өөредилге» национал төлөвилелдин шугуму-биле кожуунга, 2007 чылда республикага тиилекчи болган. Школа коллективи «Кадык-шылга» деп чаа өөредилге программасын шиңгээдип, ону өөре-

дилге-кижизидилге ажылынга ажылдап турары дээш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун грантызын алган. Ол шаңналга физика, химия, күш-культура, күш-ажыл, информатика кабинеттеринге дериг-херекселдерни болгаш көргүзүп материалдарын, стол, сандайларны, самбыраларны сактып алган. Бо бүгү школавыстың материал-техниктиг баазасын быжылгаарынга дөгүм болган. Оон ырай шаңналдан 146000 рубльге 18 башкы Бурятияның башкы колледжизинге, Новосибирскиниң күрүне университетинге база Кызыл хоорайда башкыларның билин бедидер институтка чаа технологияларны ханы өөренип, таныжар аргалыг болган.

Өөреникчилерниң чайгы дыштанылганының үезинде школа чанында уругларның «Дамырак» дыштанылга лагеря чылдың-на өөреникчилерни дыштандырып, Эрзин кожуунуң девискээринде турар черлер аттарының тыгылган төөгүзүн өөренип, хоочуннар-биле солун ужуражылганы кылып, шин-

чилел ажылдарын чорудуп турар. Ол ажылдың түннелинде 2008 чылда «Эң-не эки кадыкшылга лагери» деп атка төлөптүг болуп, республикага бирги черни алган.

2008-2009 өөредилге чылында школаның чанында дузалал ажыл-агыйы республиканың школаларының аразынга «Эң эки школачы участок» болган. Удуртукчузу — школаның хоочун башкызы Чаймаа Кавааевна Борбак-оол. Школа чанында шөлден чыл санында капуста, томат, кабачок дээр ышкаш ногааларны тарып өстүргөш, школаның буфетинде уругларга чем кылыры-биле ажылдап турар, артык-шылдыг ногаа аймаан чонга садып-сайгаргаш, эвээш эвес орулганы кирип ап турар. Бо чылын 2,5 тонна картошканы ажаап алган. Дузалал ажыл-агыйында элээн каш шээр малывысты малчынывыс өстүрүп берип турар. Мал чемин школаның эр башкылары, улуг класс-тын оолдары база ажылчынарны чылдың-на белеткеп берип турар.

Алдын-кыс ХӨЛЧҮК-ООЛ,
Кызыл-Сылдыс ортумак шко-
лазының башкызы.

ТӨРЭЭН ШКОЛАВЫС

Бойдустуң бодаратканы кайгамчыктыг чараш чурумалдыг Булуң-Бажы суур өндүр бедик Кара-Боомнуң эдээнде турар. Ону долгандыр кат-чимистиг арга-арыглар, ойт-сигени хөлбеңиңнээн хову-шөлдер, чайынналып чыдар хем-суглар хүрээленген.

Булуң-Бажы — бурун шагдан бээр тежежилерниң, чылгычылар-ның, хойжуларның, аңчыларның, чүгүрүк аяттарның, ачыр-дачыр хүре-жир мөгелериниң, ус-шевер дарган-нарның, уран-шевер холдугларның, чараш келин кыстарның, ажыл-ишчи чоннуң чурту.

Кайгамчыктыг чараш бо суурга Кызыл-Сылдыс ортумак школазының тургустунганындан бээр 60 чыл болган байырлалын уткурунга өөреникчилер, башкылар, суурнуң бүгү-ле чону база доозукчулары белеткенип турарлар. 1948 чылда школа тудуунуң ажылы эгелээн. 1949 чылда эге школа ажыттынган. Тываның база бир узун болгаш солун төөгүлүг школаларының бирээзи.

Мен 1968 чылдың доозукчуларының бирээзи мен. Ол үеде 8 чыл школазын бистиң класывыстан 19 өөреникчи доостувус. Доостурган класывыс башкызы — Дээкэй Доржуевна Кыргыс. Кижизиг, чараш аажы-чаңныг, оожум-топтут, бүдүштүг, сагыш чоаачал, ие сеткилдиг кижиги. Бисти долгандыр турар бүгү-ле чараш эстетиктиг чүүлдерни чарашшынып көөрүңгө, эп-найыралга, сагылга-чурумга, эки өөредилгелиг болурунга өөредип-кижизиткен. Бистер-биле кады спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге, ылаңгыя хол бөмбүңгө, бисти өөредип, боду база маргылдааларга киржип чорду.

Амгы үеде бис 60 харже, улуг назылыгларның санынче кирер үевис чоокшулап кел чыдарывыс ол. Оон бээр 41 чылдар дүргени-биле шуужуп эрткен. Эрткен бо үелерниң иштинде бистиң ажыл-амыдыралывыска бергедээшкин-нер-даа, чедишкиннер-даа турган. Мээң өөрлерим аразындан шыгараңгай садыг ажылдакчылары, эмчилер, башкылар, чолаачылар, малчыннар, хуу сайгарлыкчылар хөйү-биле үнгөн. Садыг шугумунуң тергиини, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты М.Х.Мижитке, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчылары» хүндүлүг аттарны А.С.Намдараага база менээ 2000 чылдар эгезинде тывыскан. Бо чедишкиннер дээр-ге-ле бисти өөредип-кижизидип чораан башкыларывыстың улуг үлүг-хуузу-дур. Эртм-билигннн эге таваан салган, углап-баштаан башкыларывыска мөгейип чоруур бис.

Бистиң өөренип турганывыс 1960-70 чылдар үезинде суурувуска спорттуң сайзыралы бедик денелге турган. Өөреникчилер болгаш аныктар хостуг үелеринде шко-ла-ның спорт шөлүңгө чыгып, янзы-бүрү маргылдааларны эрттирип турган. Школавыс спортчу амьдыралдың дөзү болу берген турган үелер-дир. Школавыска ажылдап, өөренип чораан спортчуларны хүндүткел-биле сактыр-дыр мен. Олар-

га Д.Сандак, Д.Кыргыс, О.Банзай, И.Магвал, С.-Л.Самба, А.Сандыкчап дээш, өскелерни-даа хөйү-биле адап болур. Оларның хөй кезин тускай разрядтарлыг, кожуунуң болгаш республика чергелиг маргылдааларның киржикчилери. Бистерни хаактаарынга, конькилээринге, теннистээринге өөредип чораан башкывыс М.Ш.Сатты үргүлчү-ле сактып чугаалажыр бис. Нарын хем савазынга сыңмай баргаш, арга-аргазы-биле чайындылап, кезээликтей дошталып доңа бээр. Шак ол чараш чурумалдыг чунгуга айның, хүннүң чырынга конькилеп турганывыс бистиң сагыжывыста арткан.

Өөреникчилер — чылдың дөрт эргилдезинде колхозтуң бүгү-ле ажылдарының идепкейлиг дузалакчылары. Ол чылдарда ачам Александр Чадамбаевич колхоз баштаар чериниң даргазынга хөй чылдарда ажылдап чораан. Бистерни, хөй ажы-төлүн, күш-ажылга шыңгызы-биле кижизидип чораан. Мээң кады төрээннерим шупту 6 кижиги Кызыл-Сылдыс школазын тергиин өөредилгелиг дооскан. Суурнуң ажыл-херектеринге бар шаавыс-биле киржип, ажылдап турдувус. Сиген кезер, будук бүрүзү баглаар, хой кыргыыр, чаксы үеде сакманчылаар, көржөң коптар, күзүн тараа, ногаа ажаар, топпак кагар, школа септелгезинге киржир дээш-ле, ажыл-ла хөй. Ажыл бүрүзүңгө чарыштарны чарлааш, бригадир томуйлап каар. Шылгалар үнгөн уругларны шаңнап-мактаар.

Культура болгаш уран чүүл — кижизидилгениң бир чугула адыры.

Районнуң сургуулдарының уран чүүл көрүлделериниң идепкейлиг киржикчилери болуп, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ап турган бис. Маңаа Б.Х.Саган-оолдун үлүг-хуузу улуг. Ол үеде хөйүнүң ырыларынга кончуг патриотчу, сөзү-даа, аялгасы-даа нарын ырларны торулбайн күүседип турган бис. Балчы-оол Ховалыгович — чүгле ыры кичээлдерин эвес, химияны, биологияны, санны, күш-культураны башкыларның чедишпези-биле колдуунда эртем бүрүзүн башкылап шыдаар, билин четчир профессионал башкы.

Башкыларывыс Зоя Кимовна, Татьяна Тас-ооловна, Зоя Кандановна, Дадар Кыргысовиче, Раиса Моландаевна дээш, оон-даа өске башкыларывыска четтиргенивисти илередип чоруур бис.

Кызыл-Сылдыс школазы — кожуунда болгаш республикада мурнакчы школаларның бирээзи. Мур-нунда салдырган сорулгаларын чедип ап турары дээр-ге-ле школа администрациязының удуртулга-зының эки ажылдап турары база ада-иелерниң деткимчези. Аныяк-өскерин арга-дуржулгасы-биле өөредип, дуза кадып чоруур башкылар хөй. Оларга ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг башкызы Д.Д.Кыргыс, школаның чурт-шинчилел музейиниң эргелекчизи, Улус өөредилгезиниң тергиини, делегейиниң Сорос шаңналының эдилекчизи Ч.К.Борбак-оолду хамаарыштырып болур.

Школаның директору аныяк башкы М.Х.Серембил 15 чыл дургузунда школазын удуртуп, кызымаккай ажылдап турар. Ол үени мурнаан үзөл-бодалдыг, бурунгаар депшилгелиг. «Россияның шыырак дээр директорларының

бирээзи» деп хүндүлүг аттың база «1999 чылдың директору» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи.

Өскөн-төрээн суурумнуң ажыл-ишчи чонунга, башкыларымга, аныяк салгалга тайбың болгаш тодуг-догаа чуртталганы, сайзыралды, быжыг кадыкшылды, амьдырал-чуртталгаңарга орууңар ак-ла болзунам! Курай! Курай!

Антонина ШОЙЖУН,
1968 чылдың доозукчузу, ТР-
ниң өөредилгезиниң алдар-
лыг ажылдакчызы.

СЫЛДЫС СУУРУМ

Каас-чараш бойдус-биле
хүрээленген
Хензиг биче чажымайдан
өскөн уям,
Хээлендир угулзалаан
чараш Нарын
Хөглүг үнү ыяңгылыг ырлап
баткан.

Бойдузувус чаяалгазы
чараш боом даа
Боду биске кежик-чолду
сөңнеп берген,
Суурувуста сурап четпес
чурумалдар
Чурукта дег, сеткилми
омакшыдар.
Балжиниям ИДАМ.

ЧИНЧИЛИГ

Чайын боорга, чайлаглаар
Чараш, ногаан Чинчилигини.
Сайзанақтап ойнап өскөн
Сайлыг, даглыг Чинчилигини.

Аңнар-меңнер кожагардан
Аткан даңны медээлеп кээр.
Сүрүг малы чаптып оъттаан
Сүрүг чылгай Чинчилигини.
Даяна ХӨЛЧҮК-ООЛ.

Эртем болгаш амыдырал

АМДЫЫЗЫНДА,
АЛЫЗЫНДА-ДАА АНЫЯК...

2009 чылдың октябрь 16-да Чүргүй-оол Михайлович Доржу 60 харлаар. Ону танывас кижиле Тывада ховар. Чүргүй-оол Михайлович — Тываның онзагай оолдарының бирээзи. Ооң ады — Чүргүй-оол. Тывада ындыг аттыг улус хөй эвес. Чүргүй-оол дептерге, баштай-ла шуптувустуң кончуг эки билиривис Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушкун Чүргүй-оол сагышка кирер. Тиилелге соонда төрүттүнген оглун адазы Михаил Хааш-оолович маадыр кижиниң ады-биле адаан-на боор. Маадырның адынга төлөптиг болуру — улуг харысалга. Чүргүй-оол Доржу амыдырал-чуртталгазы, ажил-ижи-биле авыдайының адынга төлөптин бадыткап чоруур.

Тыва дыл эртемденнери амгы үеде эртем сорулгалыг кайнаар-даа чоруп турар, кайда-даа парлат-тынып турар апарган, а ынчаарда, 90 чылдарның эгезинде, чижээ-лээрге, ол-ла Турцияже тыва дыл башкылаар кылдыр чоргузар төлөптиг кижиле тывары берге турган дээр улус.

Чүргүй-оол Доржунун тыва дыл эртемінде кол сонуургалы — тыва дылдың төөгүзү. Ындыг ажил тываларга кончуг херек. Амгы үеде-даа ол ТГШИ-де тыва дылдың төөгүзүн шинчилеп турар. Черле ынчан, Ч.Доржуну көөрге, 60 харлыг дээр аргажок кончуг аныяк-сыг, шилгедек. Ооң бир чылдагааны — спортка (бокска, волейболга) хандыкшылы. 1980 чылдарның төнчүзүнде Ч.М.Доржу бокс тренери турганын ол үеде Кызылдың школаларына өөренип турган оолдар эки сактыр. Эртемден башкы дугайында чүүлүмү доозуп ора, юбилярга, алдарлыг Максим Мунзуктун 60 хар дугайында утундурбас ырызында ышкаш, «тозан ажыр чүс чедир тоовас-даа чурттаар мен» деп ырлап, ол-ла хевээр аныяксыг, чай чок ажилдыг, аас-кежиктиг чурттап чоруурун күзеп каалыңар.

Кызыл-Маадыр СИМЧИТ,
ТГШИ-ниң ажилдакчызы.

Ады онза болганындан-на боор, аттарга аажок сонуургалдыг кижиле. Ч.М.Доржу 2004 чылда тыва аттар-биле холбаалыг «Тыва улустун хуу аттарының төөгүзү» деп номну чырыкче үндүрген. Ук номдан аңгыда, Чүргүй-оол Доржу өске-даа номнарны үндүргүлээн. Оларның аразында 1990 чылда парлатканы «Ай чаазында йөрээл» деп шүлүктөр чыындызы онза черни ээлеп турар. Тускай парлаткан номнарындан аңгыда, болганчок-ла солун-сеткүүлге хуннун чугула айтырылганын дүүшкен чүүлдерин бо-ла парлаткылаар. Бижээн ажилдарының дылы онза болгаш чечен. Тыва дылды эки билири, чогаалчылар чурту дижитер. Өвүр чурттуг болганындан аңгыда, чедип алганы эртем-билиинде.

Чүргүй-оол Доржунун алыс мергежи — тыва дыл. 1976 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга биче эртем ажилдакчызындан эгелээш, 1994-2000 чылдарда оон директорунга чедир ажилдап, эртем ажылының деп-шилгезинде шупту чадаларны эрткен. Оон директорлаан чылдары чурттуң төөгүзүнде берге чылдар кылдыр арткан-даа болза, ол тыва эртемниң өргээзи болган эртем-шинчилел институтун сандартап-пайн, бут кырынга тудуп, улаштыр сайзыраарына кириген үлүү улуг.

ТГШИ-ге, ТывКУ-га ажилдап тургаш, 40 ажыг эртем ажилдарын бижээн.

Ч.М.Доржунун база бир солун ажылы — Турцияга башкылаашкыны. 1992 чылда Чүргүй-оол Доржу Турцияга, турктарга Тываны, оон чонун бир-ле дугаар таныштырган тыва кижиле чүве. Ч.Доржунун эгелээшкени-биле ийи төрөл чон аразында харылзаа тургустунуп, оон соонда улам быжыгып турар. Анкара хоорайга башкылап чорааш, чаңгыс университетке кады ажилдап чорааны япон дыл башкызы алыс боду кыдат казагы болур А.Малкочуну бо-ла сактыр кижиле. Оон ачызы биле-ле боор, ол Японияга база улуг сонуургалдыг. 1990 чылдарның ортаа үезинде Тыва Чазактын албан делегациязын Японияга ол чедирген кижиле. Олаян-чоруктун демделгелдерин тускай номчугаш кылдыр парладыпса, тыва номчукчуга кончуг солун болур. Оон Турцияже Чүргүй-оол башкы анаа эвес чорупкан. Ол «Древнеуйгурские элементы в современном тувинском языке» деп эртем ажылында бурунгу уйгурларның дылы биле тыва дылдың аразында харылзаларын эртем езузу-биле бадыткаан. А бурунгу уйгур дыл дээрже, түрк дылдарның бирээзи-ле болгай. Хоочун тыва дыл башкыларының сактып олурары-биле, тывалар,

Аныяктар чылынга

ХАЙЫРААН САЛЫМ-ЧАЯАН

Тываның күрүне филармониязының концерт залына сентябрь 29-30 хуннеринде Барыын-Хемчик кожунунун Эрги-Барлык сумузуна уругларның киностудиязының үндүргени «Ынакшылдың ыргак-дагыр оруктары» деп уран-чечен кинонуң баштайгы көргүзүү болган.

В.П.Сарыглар удурткан уругларның бо киностудиязының атсураа каш чыл бурунгаар билдирген апарган, оларның чаа ажылын көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле манап турган болгаш, ийи хун дургузунда залга көрүкчүлөр-даа арбын болган.

«Ынакшылдың ыргак-дагыр оруктары» — бо чаа кино хоорай чурттуг, ада-иезинин кара чаңгыс эрге-чассыг уруу биле көдээ суур чурттуг салым-чаяанныг сургуул оолдун ынакшылдың дугайында мелодрама. Сценарийниң уткашынары амыдыралчы, хөгжүм каасталгазы эки, бот-тывынгыр улуг-даа, бичии-даа артистерниң ойнап турары шаа-биле солун деп көрдүм. Белүк бо чаа ажылы-биле кожуун, сумуларже гастрольдаар деп турар болганда, кинонуң уткашын маңаа тайылбырлаан ажылы чок боор, баш удур уткашын билип алырга, көрүкчүлөргө ол солун эвес апаар. Хоорай, суурунарга эрги-барлыкчылар гастрольдап чедер бээрже, ыяап-ла көөрүн сүмелээр-дир мен.

Кинонуң адынга хамаарыштыр бодалымны илередип көрейин. Атан, оон ужу-утказында, дыңналы аянындан база дыка хөй чүүлдер хамааржыры чугаажок. Бо удаада «ыргак-дагыр» деп сөстөр арай таарымча чок ажылаттырган, дыңналы-даа чараш эвес, «ынакшыл» деп сөс-биле кады-кожа чараш сөстөр чорууру күзенич. «Ынакшылдың элдеп-эзин оруктары» дээн дижит, дыңналы-ры-даа аяныг, тывызкыг утканы илередип чыдар ышкажыл. Моон соңгаар ат шилилдезинче улуг кичээгенин угландырар болза эки деп сүмелеседим.

Бо кинону эрги-барлыкчылар экранче саададып үндүрүп келгенин ужуру кол рольду ойнап турган артизи — Чингис Саая каржы өлүрүкчүнүн холундан амы-тынын-дан чарылганы. «Ындыг артисти кажан-даа тыппас боор мен. Ыр-лаар, аялга чогадыр, гитаралаар, сценарийни тургусчур, режиссерлаар, боду рольду ойнаар — дески талантыгы артизизис, Эрги-Барлык көдээ Культура бажыңының

уран чүүл удуртукчузу чораан Чингис Анатольевич Сааяны оскундувус. Даңгы атсы-даа чугаалажып, сценарий чогадып орчулаар турдувус. Оон планнары хөй турган. Дириг чораан болза, уран чүүлдүн тергиини болур турган акызын уруглар чидирген. Биске ол канчаар-даа аажок улуг согуг болган. Ынчалза-даа оон күзеп-бодап чораан күзелдерин амыдыралга боттандырар дээш, оон эгелеп каан ажылын эчизинге чедирер дээш уруглар кызып ажылдаан. Бо кинону Чингис Сааяның чырык адынга тураскааткан бис» — деп, киностудияның удуртукчу башкызы Валерий Петрович Сарыг-оол улуг хомудал-биле чугаалады.

Шынап-ла, кинону көрүп ораарга, Чингис Саая дег шынзыг, бузуренчиг ойнап турар кижиле чок. Ол Буян дээр боду ышкаш кайгамчык салым-чаяанныг оолдун ролун ойнап турар. Буянын гитаралап ойнап ораар ынакшыл дугайында баштак ырызының сөс-домаанын чечен-мергенин, аялгазының таарышканын чүү дээр! Чингис Анатольевич ол ырыны боду бижээн. Хайыраан салым-чаяанныг аныяк кижиниң амыдыралы ындыг эрте үзүлгенинге канчап хомудаваас боор. Ажылын кылып, кезээ клувунга чедип кээрге, ында өлүрүкчү ону манап турар дээрзи оон дүштүлүнге-даа кирбээн болбайн аан. Салым-чаяанныг төлдери-виске камныг болуп көрээлинер дээн уругларның бо чаа кинозунун кыйгызы кижиле бүрүзүнүн чүрээнге буянын сеткилдин одун оттурар-ла болзун ам.

Кино тырттырары оюнчук эвес. Аңаа хөй акша-түн чарыгдатынар. Ынчангаш Валерий Петрович коллегалары башкылардан, дөргүл-төрелдеринден, эш-өөрүндөн акша чээп алгаш, ону үезинде эгидип шыдавайн турарын чажырбайн, оларга улуг буруузу миннип турарын солун арнын дамчыштыр чедирерин диледи. Өре-ширеден адырылып алыр хунүнер ырак эвес, эки гастрольдардан дыка хамааржыр, ынчангаш силерге ак орукту күзедивис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Игил чылынга

ХӨГЖҮМ-БИЛЕ ХӨӨНҮ ТУДУШ...

Норбу Назыновна Монгуштун бичии Колязының хөгжүмге сонуургалы чажындан көстүп келген. Бир-ле хун чайгы хуннун херелдери ие черин оттуруп, бодунун изиг херелдерин кайгамчыкты-биле сөңнеп келген турда, Коля элезинге машина тудуп ойнап олургаш, өгге кире халып келгеш, холдан салбас ынак «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп тоол номунун даштында чуруп каан бызаанчының чуруун топтап көрүп олургаш: «Мындыг бызаанчыдан чазап берем, авай!» — дээш, алаң кыннып туруп берген. Норбу Назыновна кылбазы чок, шевер холдуг ие оглунун дилээ-биле тоолда дег бызаанчыны ол-ла хевээр чазап берген. Авазының чазап берген бызаанчызының үнү кедергей уян, мезиниң өпей ырын ырлап турганзыг, кайгамчыктыг хөгжүм херексели болган. Бичии оолынчан 4 харлыг турган. Ол хевээр Коляның хөгжүмге сонуургалы күштелген. Тыва хөгжүм херекселдеринин баян, домбра, балалайка дээш, өске-даа херекселдерге салым-чаяанныг чораан. Кандыг-даа хөгжүм херекселин тудуп алырга, айлан-куштун ыяңгылыг ырлааны дег, тааланчыг, уяранчыг аялгалар үнүп кээр. Хөгжүмге, уран чүүлге салым-чаяаны-биле кады техникага

сонуургалы деңге тывылган деп болур. Техниканың үрелген кезээн оон даажындан-на билеп кааптар.

Николай Норбу бодунун күш-ажылчы базымын 1968 чылда тыва телерадиокомпанияның чолаачызы болуп эгелээн. Хып дээн аныяк-чалыы оолга «УАЗ-469» маркалыг машинаны хүлээткен. Чеже орукту эртпээн, чеже солун кижилерге ужурашпаан дээр. Тываның бүгү булуңнарына журналист эш-өөрүн чедирип, солун очерктерни, чогаалдарны үндүреринге бодунун улуг үлүг-хуузу кириген. Оон башкарган техниказы кажан-даа үрелип турбас, машинаның моторунда бичии-даа эпчок даашты музыка ойнааны-биле дөмей, дораан-на эскерип каар. «Мотор даажы дээр-ге дөмей-ле музыка-дыр» — деп баштактанар. Оон бодун алдынып чоруурунун арыг-силини, сеткилин бичезин кады ажилдап чораан эштери, журналистер Д.Е.Ондар, К.Б. Монгуш болгаш өскелер-даа ам-даа сактып чоруур. Чоокта чаа, май айда тыва телевидениениң байырлалының бүдүүзүнде, Н.М. Норбунун өөнүн ишти, оон журналист эш-өөрү-биле кады тырттырган чуруктарын база өг-бүлезинин чуруктарын тудуп алгаш, «Силерниң хоочунунар болгай, байырлал

таварыштыр оон чоок кижилеринге, чаңгыс уруунга Николайның бодунун күүселдезинде сыгыт-хөөмейлиг видеоклипти салып берип көрүңер» — деп дилээрге, чөпшээрэвээн.

Н.М. Норбунун тыва хөгжүм херекселдеринге салым-чаяанын Тываның Улустун артизи Максим Мунзук улуу-биле үнелеп, бодунун ойнап чораан бызаанчызын белекке берген. Амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир Николай бызаанчызын холундан салбаан. Амгы үеде ол бызаанчы ТР-ниң Национал музейинде, оон амы-хууда документилери, тыва идик-хеви-биле катая дужааттыгган.

Н.М.Норбу — «Тыва», «Эртинелиг Тыва» ансамбльдеринин үндө-зилекчилеринин бирээзи, оон кады ажилдап чораан эш-өөрү Н.Ооржак, К.Ховалыг, К.Ондар, А.Куулар, Б.Херлин болгаш өскелер-даа оон адынга чылыг-чымчак сөстөр-ни чугаалап: «Игил, бызаанчыга «авты киштедиптер кижиле болгай» деп сактырлар. Ол ышкаш кады ажилдап чораан даргалары, «Хөөмей» төвүнүн директору З.Кыргыс, хөгжүм шинчлекчизи В.Сюзюкей олар оон адын сактып, арга-дуржулгазын, үнелиг санал-оналын үлежип чораанын утпаан.

Н.М.Норбу дириг чорда оон ат-алдарын көдүрүп, чон мурнунга алдаржыдып чораан болза, дыка-ла өөрүр турганы чадапчок, чүге дизе хөгжүмчү кижиниң сеткили уян. Оон бичии-ле чүведен сеткили өөрүп азы хомудай бергенин кижиле дораан эскерип каар.

Өөнүн ишти Т.Д.Норбу — Ишти херектер яамызының хоочуну, 25 чыл стажтыг истекчи. «Хол изин бут изи чандыр баспас» деп үлегер домак бар болгай, оон чаңгыс уруу Алена Норбу — адазының соон салгаан топтуг мөзү-бүдүштүг, уран чүүлге салым-чаяанныг, ылаңгыя танцылаарына салымныг, «алдын холдуг» (аргыыр, даараныр, амдангыр чөм кылыр). Ол — ам Новосибирскиниң эмчи университединин студентизи.

Н.М.Норбунун аар аарыга таварышкаш, 1995 чылда «авдының бажы эрте хоя бергени» хомуданчыг, ындыг-даа болза оон артырып каан кайгамчык талантызы, салым-чаяаны бистиң чүректөривиске арттар.

Хөгжүмчүнүн ада-иези — база тыва телевидениениң хоочун ажилчынары. Дүвөндөй биле Норбу Монгуштар телевидениениң девискээринин аштакчылары болуп, ачазы таңныылдап база ажилдап

чораан. Оларның кылбаан ажылы чок, бажынын безин иелээ тудуп алыр, эң-не бөдүүн, шевер өг-бүлө. Чадаана хоорайның «Кирбиш сарай» дээр бичии суурунун чону ам-даа утпайн, сактып чоруур. Николайның ачазы Д. Монгуш алыс-ла Улаан-Бура (Ийме) чурттуг. Ол дириг амытаннарга дыка ынак болгаш диригтер, ыттар азыраар, а оларын кижиле чугаазын билер кылдыр өөредип алган болур, кончуг арыг-силиг, чурумнуг амытаннарлыг. «Кажан баянга ойнай бээрже, ыттары шуптузу өрү көрүп алгаш, «ырлажы» бээр турган, оон улус каттыржы бээрже, ыядып, арын-нарын чажырып, ыт-шимээн чок чыдыптарлар» — деп Николай сактып чугаалаар кижиле.

Мындыг кайгамчык солун өг-бүлө чурттап турган деп сактып, Игил чылынга тураскаадып, бо чүүлдү бижидим. Оон өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге аас-кежикти, ак орукту, кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Николай ХОВАЛЫГ.

Чадаана хоорай.

ШКОЛА БАЙЫРЛАЛЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Чөөн-Хемчик кожуунун Шами ортумаа школының кол-лективи октябрь 17-де 10 шакта школының тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдеглээн байырлалынче бүгү чылдарның доозукчуларын, аңаа ажилдап чораан башкыларны болгаш ажилчыннарны чалап тур.

Харылзажыр тел.:
8-9232697303.

Оргкомитет.

Аныак хойлар садып
турар.

Харылзажыр тел.
9-11-46,
8-909-528-3593.

Юбилейинер-биле!

Бистиң ынак ачавыс Александр Салчакович АДЫГ октябрь 15-те 60 харлаар. Ачавыс республика типографиясында 40 ажыг чылдар иштинде шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур. Ол — «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну», «Парлалганың тергини» хүндүлүг аттарның болгаш дыка хөй хөрек демдектериниң эдилекчизи. Ачавыска улуг юбилейин таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттаарын сеткиливис ханызындан күзедивис!

Өөнүң ишти, оолдары, кенээттери, уйнуктары.

Бистиң хүндүлүг ачавыс, кырган-ачавыс Маадыр-оол Идамчапович ШОЙЗАТ октябрь 15-те 60 харлаар. Ачавыс Чаа-Хөл суурда шаңнал-макталдыг, ат-алдарлыг ажилдап-чурттап, ажы-төлүн өстүрүп чоруур.

Ачавыска юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ажы-төлүнүң, уйнуктарының аразына ам-даа үр чылдар иштинде быжыг чөлөнгижи болуп чоруурун күзедивис.

Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары.

ҮРЕР ХӨГЖҮМНҮН ДИҢМИДИ...

Октябрь 11-де найысылал Кызылдың Арат шөлүңгө байырлалга чыылган чон-даа арбын болган. Тываның Россияга каттышканының 65 чылынга болгаш Тыва Арат Республиканың аъттыг шеринин үрер хөгжүм оркестринин 85 чылынга тураскааткан бо байырлал онза көрүштүг, солун эрткен. РФ-тин Президентизи Д.А.Медведевтин «Бурунгаар, Россия» деп кыйгырыын деткип, Тыва Республиканың Чазаның чанында үрер хөгжүм оркестри байырлалдың концертин чыылган чонга ба-

раалгаткан.

Кыйгы хөгжүмнүн соонда, парк талазындан аъттарлыг хөгжүмчүлөр үш-үш кылдыр чыскаалып алган марштап чедип келбишаан, үрер хөгжүмнү диңмиреди ойнап эгелээрге, сагыш-сеткил ала-чай-гаар чоргааралга алзып, күштүг хөгжүмге таалай бээр. Янзы-бүрү шимчээшкннерни кылбышаан, мунган адын углап-баштап, үрер хөгжүмнү ойнап дел чүве амыр эвес. Бистиң хөгжүмчүлерибизин өөрентени-даа аажок, бедик арга-дуржулгалыг хөгжүмчүлөр-биле

демей. А херек кырында бо оркестр тургустунганындан бээр чаала 3-4 чыл болуп турар-ла болгай. Хөгжүмчүлерибиз Чөөн-Сибириниң культура болгаш уран чүүл академиязының Тывада салбырында бот-өөредилге-биле өөренип турарлар. А удуртукчузу Тимур Дулуш Москваның күрүнениң культура болгаш уран чүүл университетин болгаш бүгү Россияның оркестрлер ассамблеязын бот-өөредилге-биле дооскан.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Софья Кара-оол оркестринин үделгези-биле ырлай бээрге, сүрлүг чараш болгаш чоргааранчыг. Оларга каттыжып, чөөн чүк улустарының тоолчургу амытан-нарының маскасын кеткен бөлүк самы-биле аян туткан.

Ада-чуртун Улуг дайынының хоочуннары, улуг назылыглар сандайларда хүндүткелдиг олуруп алган. Оларга тураскаадып, Ада-чуртун Улуг дайынының үезиниң ырларын оркестр ойнады.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак байырлалдың киржикчилеринге, хоочуннарга, аныяктарга байыр чедирип сөс алгаш, оркестрге солун концерт дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, чогаадыкчы чедишкннерни күзээн.

Светлана БАЛЧЫР.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ШЫДЫРААЧЫЛАР — «МЕРЗЕДЕ»

ССРЭ-ниң составына Тыва Арат Республиканың эки тура-биле бактаап киргениндан бээр 65 чылынга тураскааткан хөл шыдыраа маргылдаазы байырлал хүннеринде «Мерзе» клувунга болуп эрткен. 12 харлыг элээдилерден эгелээш 77 харлыг кырганнарга чедир эр болгаш херээжен улус аразына эрткен маргылдааны ТР-ниң Улетпүр болгаш энергетика яамызы организастан. Аңаа шупту 32 ойнакчы киришкен.

Швейцар системаны ажыглап, чеди салыгда ойнааның түннелинде, 40-ден 60 хар аразында шыдыраачылар аразына 6-6 саннарны алгаш, бирги-ийиги

черлерни Леонид Мохов биле Мерген Анай-оол үлешкенер. Үшкү черни 5,5 санныг Олег Дамбиев алган. А дөрткү, бешки черлерни Артур Монгуш, Валерия Куулар алганнар.

Херээжен ойнакчылар аразындан бирги черни Валерия Куулар, ийигизин Чочагай Бадыраа ап, төлөптийн көргүскен.

61-ден 77 хар аразында хоочуннар аразына бирги черни Кызыл-оол Ляндуп, ийиги черни Даңзы Салчак алган.

Яамының тургусканы ийи онзагай шаңналдарны Өвүр кожуундан эң аныак шыдыраачы Эртине Донгакка база улуг назылыг ойнакчы А. Ондарга тывыскан.

Ойнакчыларның күзели-биле дүрген ойнаарына маргылдааны база организастан.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның чагыргазының Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының департаментизинче Россия Федерациязының хамаатызы Ч.Э.Ооржак Кызыл хоорайның Кирпичная кудумчузунда пландан дашкаар туттунган дугаары 26 бажыңның чериниң девискээрин арендага бээриниң дугайында билдиришкнни кириген.

Кызыл хоорайның чагыргазының Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының департаментизи күштүг бооп турар хоойлудурум езугаар ук медээни чарлаанындан 30 хонуктуң дургузунда үстүнде айыттыг билдиришкннге хамаарыштыр билдиришкннерни болгаш өске-даа саналдарны хүлээп алыр.

Дугуржап Быратович ЧОКСУМ

Д.Б.Чоксумнун удуртулгазы-биле кожуун төптеринче радиорелешугумнарын кириген болгаш ол сайзыралды алган, хоорайлар аразында телефон харылзаазы база көдээ черлерге телевидениениң дамчыдылгазы автоматизастаттыг, Саян-Шушенск ГЭС-тин тудуунун түннелинде суг адаанче кирген черлерниң харылзаа белдирлери чаа объектилерге көжүртүнген, АТС-3 база Шагаан-Арыгның, Чадаананың, Сарыг-Септин харылзаа белдирлери үениң негелдезинге дүүштүр туттунган болгаш өске-даа кожуун төптеринде, көдээ черлерде харылзаа төптериниң ажылы экижи, хандырылгазы бедээн.

Ол бүгү талазы-биле сайзыраңгай салым-чаяанныг, музыкага хандыкшылдыг болгаш кончуг эки ырлар кижиче чораан. Биче сеткилди болгаш кижилерге кичээңгей, хумагалы-биле ылгалдыг, кады ажилдап чораан кижилериниң, эш-өөрүнүн, чоок кижилериниң бедик хүндүткелин чаалап алган, төрөөн черинде бодунун адын езулуг чыры-биле арттырып каан.

Дугуржап Быратович Чоксумнун ачылыг кылган херээ бир болза, бүгү чуртун экономиказының буурап дүжүп турар үезинде ол «Тывасвязинформ» ААН-ниң, «Россияның почтазы» ФКУБ-тун салбырының, ФКУБ «РТС» Тыва радиодамчыдылга төвүнүн коллективтерин ажилчын байдалга хевээр арттырып камгалап ап шыдааны. Чедимчелиг болгаш билдигил удуртулганың ачызында бо коллективтер ажилын баксыратпайн, улам хөгжүп, Тыва Республиканың электри болгаш почта харылзааларының, телерадиочеткизиниң үениң негелдези-биле бурунгаар сайзыралын чедип алган.

Дугуржап Быратовичиниң — Харылзаачының, Удуртукчунун, Эштин — дугайында чырык сактышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде артар.

М.К.Куулар, С.О.Хертек, И.П.Юдин, А.А.Еньшин, Д.К.Донгак, В.Т.Сандан, Э.А.Монгуш, Г.И.Насюрюн, Н.А.Пуркина, Р.Э.Маады, С.С.Нурсат, В.Д.Байыр-оол.

Харылзаа, информация технологиязы болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле Федералдыг хайгаарал албанының Тыва Республикада удуртулгазы харылзаа үлетпүрүнүн хоочуну, көсүк удуртукчу ажилдакчы, «Россвязинформ» харылзааның болгаш информатиканың күрүнө бүдүрүлгезиниң бирги чиңгине директору

Дугуржап Быратович ЧОКСУМНУҢ

аар аарыгга таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдылалды илередип тур. Ооң дугайында чырык сактышкын бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде артар.

Индекс 667000.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@mail.ru).

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7770. Чагыг 116. Номери парламгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааки Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечиледдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.